

ПЕТРО МАЦЬКІВ

ПОНЯТТЄВЕ ПОЛЕ «СВЯЩЕННЕ МІСЦЕ» В ЛІНГВАЛЬНОМУ ВИМІРІ

В українській мові поле «священне місце» репрезентоване незначною кількістю змістових маніфестацій. Це, очевидно, можна пояснити замкненістю просторових маркерів у сакральному вияві концептосфери *Бог*. Співпричетність із трансцендентним об'єктивується через священні місця, серед яких розглядаємо лексеми *небо*, *храм*, *церква*, *лавра*, *собор*, *монастир* тощо.

Слово *небо* індоєвропейського походження: споріднене з авестійським *nabah* 'повітряний простір, небо', давньоіндійським *nabhas* 'туман, пара, небо', хетським *nepis* 'небо', латинським *nebula* 'небо' (Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*: В 4-х т. — М., 1964-1973. — Т. III. — С. 52; далі — Фасмер). У сучасній українській мові компонентами змісту семени 'небо' є семи 'повітряний простір', 'місце перебування Бога', 'місце перебування святих', 'рай' (СУМ: IV, 249). Продуктивним є розвиток значення, яке базується на основі первинної семи (*небозвід*, *небокрай*, *небосхил*, *небосяг*, *небовид*). Це слово входить до складу фразем: *очі до неба*, *наче з неба впасти*, *просто неба*; *манна з неба* тощо. Інша семантика характерна для лексем *небеса*, *небесний*. У них превалюють значення, пов'язані з християнством: *Отець Небесний* — *Бог*, *Царство небесне* — *рай*, *Цариця небесна* — *Богородиця*, хоч окремі ЛСВ слова *небесний* мають значення, не пов'язані з релігією ('кольору неба', 'чудовий, чарівний, незвичайний').

Найвірогідніше з давньоіранських мов запозичене знакове утворення *рай*; авестійське *rāu* 'багатство, щастя', давньоіндійське *rāu-*, *ras* 'багатство, скарб' та ін. (Фасмер III, 435). У давньоукраїнській мові з XI ст. фіксується зі значеннями 'сад', 'первісний сад', 'життя праведних у вічному житті' (Срезневский И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка*: В 3-х т. — М., 1958. — Т. III. — С. 62-63; далі — Срезн.). Похідний прикметник *райський* в XI ст. означав 'той, що стосується прабаб'ків', 'що стосується вічного життя праведників' (Срезн. III, 63). Ці значення відбивають уявлення наших предків про рай, трансформацію цих значень у напрямку до християнських канонів. Так, у XIX ст. перше значення втрачено, друге і третє — 'житло прародичів', 'житло праведних' — збереглися, інші значення виходять за межі лексико-семантичного поля сакральності ('вид гри'), є вузькорегіональними і не характерні для української мови (Словарь української мови за ред. Б. Грінченка. — К., 1907-1909. — Т. 1-4. — Т. IV. — С. 4; далі — Грінч.). СУМ подає значення 'місце, де блаженствують праведники після смерті', 'красива, благодатна місцевість', 'лагідне, ніжне звертання до близької, дорогої людини' (СУМ VIII, 441).

У давньоукраїнській мові лексема *храм* з XI ст. попри значення 'дім', 'кімната' позначала споруду для богослужінь (Срезн. III, 1397-1398). Назва храму *святило* (Срезн. III, 245) не збереглася в українській мові, хоч інший словотвірний варіант цієї семени — *святиня* — з тотожним значенням продовжує функціонувати. У XV ст. фіксується у значенні 'культова', 'церковно-феодальна земельна одиниця' (Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: В 2-х т. — К., 1977-1978. — Т. II. — С. 517; далі — ССУМ). Словник за ред. Б. Грінченка, окрім значення 'культова споруда' подає також 'храмове (престольне) свято' (Грінч. IV, 412), такі самі значення зафіксовані і в Малорусько-німецькому словарі Є. Желехівського та С. Недільського (Т. II. — С. 1045; далі — Желех.). У СУМ (XI, 136-137) лексема *храм* має таке тлумачення: 'місце, яке викликає почуття глибокої пошани'. Як християнський термін зафіксовано з такими значеннями: 'спеціально освячена споруда з вівтарем, призначена для проведення богослужінь' (церква), 'середня частина храму між вівтарем та притвором, призначена для присутніх на богослужінні вірних' (середня частина храму, середній храм), 'церковне свято, присвячене священній особі чи події, на честь якої освячено храм чи додатковий престол, святкується особливо урочисто лише одним храмом' (храмове, церковне свято, престольне церковне свято, празник) (Пуряєва Н. *Словник церковнообрядової термінології*. — Л., 2001. — С. 138; 144; далі — СЦОТ). Входить до складу терміносполук: *храм престольний*, *храм-пріділ*, *храм соборний*; *храмова ікона*,

храмова стихира. У лексичній системі української мови побутують похідні утворення: *храмина* ‘культува споруда’, *храмувати* ‘відзначати храмове свято’, *храмування* (дія зі значенням «храмувати»), які не зафіксовані в системі логосу на позначення християнських понять.

Індоевропейське коріння має слово *церква*, споріднене, вірогідно, з готсько-аріанським **kirika* ‘церква’ чи давньоверхньонімецьким *chirihha* ‘церква’ (Фасмер IV, 300). У давньоукраїнській мові XI — першої пол. XIII ст. слово функціонувало зі значеннями ‘храм’, ‘зібрання віруючих християн’, ‘церковна влада’, ‘місцева церква, єпархія’ (Срезн. III, 1444-1446). У XIV-XV ст. доповнюється семами ‘християнська віросповідна організація’, ‘служителі церкви’ (ССУМ II, 524-525). У наступні століття відбувається звуження семантичного обсягу семми *церква* до первинної семми (Желех. II, 1052; Грінч. IV, 427). СУМ, окрім первісного значення, подає й інше — ‘релігійна організація духівництва і віруючих, об’єднана спільністю вірувань і обрядовості’ (XI, 202). Як застарілі фіксуються в цьому джерелі словотвірні варіанти — *церківця*, *церков*, *церковиця* (зафіксоване XI ст.), *церковка*, які були в активному вжитку на попередніх етапах функціонування української мови. З XI ст. в українській мові побутує похідне утворення *церковник* — ‘особа, яка служить у церкві, а не посвячена’ (СУМ XI, 203; Желех. II, 1052). Носієм такого самого значення з XVI ст. було втрачене на сьогодні слово *церквар*. Лексеми *церковний*, *церковна*, *церковні* — найуживаніші та найпродуктивніші як компоненти складених релігійних термінів (усього 51 одиниця): *церковна громада*, *церковне правило*, *церковне свято*, *церковне свято місцеве*, *церковний тиждень*, *церковний староста*, *церковні двері*, *церковні шати* та ін. (СЦОТ, 142-144).

Відома в українській мові з XI ст. лексема *монастир* запозичена з середньогрецької мови, де *monasterion* — ‘монастир, келія самітника’ (Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. — К., 1982-2003. — Т. 1-4. — Т. III. — С. 506; далі — ЕСУМ). У XIV ст. відбувається розширення значення цієї семми змістовим компонентом ‘місце, де розташована церква та житлові будівлі монахів’ (ССУМ I, 611). Ці ЛСВ властиві й сучасній українській мові, один із них є складником фразеологізму *підвести під монастир* — поставити когось у незручне становище (СУМ IV, 794).

Аналогічним шляхом з’явилася в українській мові номінація *лавра*, етимологічно пов’язана із середньогр. *laura* ‘монастир’ (ЕСУМ III, 177-178). У такому значенні вона вживається з XII ст. Однак у XV ст. її семантичний обсяг розширюється за рахунок нового значення ‘зібрання всіх монахів монастиря’ (Срезн. III дод., 151), яке згодом занепадає. Словник Є. Желехівського (I, 395) фіксує одиницю *монастир* зі значенням ‘духовна обитель’, а СУМ тлумачить як ‘великий православний чоловічий монастир, підпорядкований у своїй діяльності найвищій церковній владі’ (IV, 430).

Номен *собор* успадкований давньоукраїнською мовою зі старослов’янської. У XI — першій пол. XII ст. йому були властиві семми ‘зібрання’, ‘збори’, ‘вселенський собор’, ‘синедріон’, ‘спільне святкування пам’яті кількох святих’, ‘громадська богослужба’, ‘збірник статей’, у XIV-XV ст. набір сем помітно модифікувався: ‘зібрання духовних осіб при патріарху’, ‘церковна община духовенства’, ‘зібрання духовенства всього міста’, ‘урочиста літургія зі здійсненням обряду чину православ’я’ (Срезн. III, 647-649). Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. подає лише два значення: ‘збори представників вищого духовенства християнської церкви для обговорення справ віри і церкви’, ‘збори найвищого духовенства християнської церкви’ (вселенський собор) (ССУМ II, 365). Пізніші лексикографічні джерела фіксують значення ‘соборна церква’ (Желех. II, 892; Грінч. IV, 164; СУМ IX, 433), ‘кафедральний собор’ (Желех. II, 892); ‘зібрання великої кількості людей для розваги і відпочинку’, ‘збори урядових та виборних осіб у дореволюційній Росії’ (СУМ IX, 433) (останнє значення не відповідає базовим нормам лексикографічної практики і не повинно фіксуватися в лексикографічних працях як первинне). У церковно-обрядовій термінології одиниця *собор* вживається у значенні: ‘головний храм єпархії — осідок єпархіального єпископа’. Інші назви — *кафедра*; *престольний храм*; *соборний храм*.

Для лексичного утворення *епархія* характерний традиційний для релігійних термінів процес входження з грецької (гр. *eparchia* ‘область, підвладна єпископу’) через посередництво церковнослов’янської в давньоукраїнську мову (Фасмер II, 21). У XIV ст. паралельно до нього функціонує номен *єпископія* (Срезн. I, 828). Така сама ситуація збереглася і в XV-XVII ст. (Словник української мови XVI — першої половини XVII століть // Випуски 1-11. — Л., 1994-2004. — Вип. IX. — С. 95; далі — Сл.). Значення цього номена не змінилося і в сучасній українській мові, відбулася лише модифікація значення ‘церковно-адміністративний округ, яким управляє єпископ’ (СУМ II, 498). Похідний прикметник *епархіальний* ‘належний, пов’язаний з епархією’ також не зазнав семантичних змін.

Категоризація сакрального простору об’єктивується через його складники як іманентні вияви категорії священності. Номен *солея* запозичений через церковнослов’янське та середньогрецьке посередництво з латинської (лат. *solium* ‘підвищення посеред храму’) (Фасмер III, 710). Водночас А. Преображенський наполягає на входженні цієї лексеми безпосередньо з латинської (Этимологический словарь русского языка. — М., 1958. — Т. II. — С. 352; далі — Преобр.). В українській мові слово функціонує з XI ст. зі значенням ‘підвищення, на якому розміщений вівтар’ (Срезн. III дод., 247), згодом усталюється в релігійному дискурсі як носій значення ‘частина вівтарного підвищення перед іконостасом, на якій розташовані амвон та клироси’ (СЦОТ, 122).

Грецьким за походженням є слово *амвон* (гр. *ambon* ‘підвищення’). В українській мові відоме з XI ст. (Срезн. I, 20) і фіксується протягом усіх історичних епох. Із вказаним значенням функціонує як релігійний термін ‘середня частина солеї перед царськими воротами, призначена для читання Євангелія та виголошування проповідей’ (СЦОТ, 22). Є структурним компонентом складених термінів: *дияконський амвон*, *передвівтарний амвон*, *архисрейський амвон*.

Власне українську мовну основу має номінація *бабинець*, яка фіксується в національній релігійній термінній системі з I пол. XVII ст. зі значенням ‘західна частина церкви між храмом вірних та папертю, у якій здійснюють литію під час всенічної, повечір’я, опівнічницю та обряд оголошення’ (Сл. II, 5). Сьогодні ця лексема вживається як назва кімнати перед входом до церкви, де часто зупиняються жінки (баби) — звідси й назва *бабинець*.

Номен *клирос* запозичений через церковнослов’янське посередництво в давньоукраїнську мову з грецької (*kliros* ‘жереб, наділ’). В XI ст. мало значення ‘зібрання священнослужителів і церковнослужителів’, ‘виконавці церковних пісень’ (Срезн. I, 1221), а не ‘місце для хору в церкві’, як вважає М. Фасмер (Фасмер II, 251). Українські лексикографічні джерела XIV-XX ст. його не фіксують, виняток становить Словник української мови за ред. Б. Грінченка, який подає, щоправда, його орфографічний варіант *крилас* (Грінч. II, 306). У церковно-обрядовій термінології вживається на позначення частини солеї праворуч та ліворуч від амвона, призначеної для читців та співців. Термінологізувалися також похідні утворення: *крилошанин* ‘те саме, що співець’; *крилошанка* ‘мирянка’, ‘учасниця церковного хору’ (СЦОТ, 67).

З латинської мови увійшло в українську слово *вівтар* (лат. *altare, altar* ‘жертвник, пристрій для спалювання жертви’, яке пов’язане з лат. *altus* ‘високий’ і тому пояснювалося ‘як високе місце, підвищення’). Можливе також посередництво давньоверхньонімецької лексеми *altari* (ЕСУМ I, 389). В XI ст. лексема *вівтар* (олтарь) функціонувала як полісемантичне утворення, у якому виділялися семи ‘жертвник’, ‘престол церковний’, ‘частина храму’ (Срезн. II, 662). Лексикографічні джерела XIV — початку XX ст. фіксують його як гомогенне утворення. У сучасній українській мові йому властива гетерогенність: ‘жертвник’, ‘підвищення в церкві, відокремлене іконостасом, де розташований престол’ (СУМ I, 550). Як релігійний термін уживається в останньому значенні. Синонімічні до *жертвник* назви *святимилице*, *пресвітерія*, у релігійній термінології функціонує також термін *вівтар бічний* (СЦОТ, 35).

Етимологія лексеми *паперть* остаточно не з'ясована. Зіставляється з праслов'янським **perti* 'бити' або подвоєним коренем **per* — із суфіксом *-ti-* (давньоінд. *piparti* '(він) наводить, рятує' (ЕСУМ IV, 282)). З початку XII ст. було полісемантичним утворенням із семами 'ганок', 'церковний притвор' (Срезн. II, 878). У сучасній українській мові, як і в церковно-обрядовій термінології, функціонально звузилась остання сема. Інші назви — *зовнішній притвор*, *присінок*.

На слов'янському ґрунті виникло знакове утворення *прибожник*, відоме в давньоукраїнській мові з XII ст. зі значенням 'притвор у церкві' (Срезн. II, 1378). Із часом воно вийшло з ужитку.

У композиті *сосудохранильниця* перший структурний компонент пов'язаний із праслов'янським **som* і **dhe* 'посуд', другий — із старослов'янським дієсловом *хранити*. У давньоукраїнській мові ця лексема у XII ст. вживалася у значенні 'частина вітваря, де знаходиться жертovníк' (Срезн. III, 833). Пізніші лексикографічні джерела її не фіксують. Проте у термінології християнства цей номен функціонує у дещо іншому значенні — 'південна частина вітваря, призначена для зберігання церковного посуду, богослужбових книг та одягу'. Інші назви — *дияконник*, *захристія*, *паламарня*, *ризняця* (в одному з ЛСВ) (СЦОТ, 113). У XII ст. таке значення властиве лексемі *сосудохранильник* (Срезн. III, 833), яка не збереглася ні в системі логосу, ні в системі лексику.

Слово *жертovníк*, очевидно, індоєвропейського походження, споріднене з литовським *girti* 'хвалити, вихвалити', авестійським *gar* 'хвала', 'хвальна пісня', 'нагорода' (ЕСУМ II, 194-195). Первинне значення цієї лексеми — 'місце чи стіл, де клали жертву богам'. Дуже часто жертovníками слугували стовпи, які стояли позаду ідола, на них насаджували голови тварин. Це слово було запозичено в релігійну християнську лексику і вживається зі значенням 'стіл ліворуч від престолу, призначений для здійснення проскомидії' (СЦОТ, 54). Дещо звужене значення зафіксовано в СУМ — 'стіл у православній церкві, на якому виконуються різні обряди' (II, 522). У сучасній українській мові первинна сема збереглася в одному з ЛСВ прикметника *жертovníй*. Інший його ЛСВ базується на семі 'самовідданість', яка наявна і в семемі *жертovníсть*.

Особливістю аналізованої лексичної мікрогрупи є наявність семантичних корелятивів, що засвідчує тяглість традиції у релігійній картині світу, своєрідну концептуалізацію назв культових споруд (*храм*, *церква*, *монастир*, *лавра*). Прикметно, що номен *церква* має розгалужену систему демінутивних утворень, через які виявляється особливе ставлення мовців до цього сакрального локусу як посередника між небесною та земною сферами.